

УДК 94:334.012.34"18/19" (477.82)(066)

Вісин В.В., д.і.н., професор

Вісин О.О., к.і.н., доцент

Вісина Т.М., к.і.н., доцент

Луцький національний технічний університет

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРЕДИТНИХ КООПЕРАТИВНИХ УСТАНОВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЙ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розкрито особливості функціонування кредитних кооперативних товариств у Волинській губернії в другій половині ХІХ ст. Висвітлено умови, в яких відбувався розвиток кредитної кооперації. Показано кількісну і якісну динаміку становлення ощадно-позичкових та кредитних кооперативів.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, кредитна кооперація, ощадно-позичкове товариство, кредитний кооператив, Волинь.

Висин В.В., Висин Е.А., Вісина Т.Н.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ФАКТОРЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КРЕДИТНЫХ КООПЕРАТИВНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ В.

В статье раскрыты особенности функционирования кредитных кооперативных обществ в Волынской губернии во второй половине ХІХ в. Освещены условия, в которых происходило развитие кредитной кооперации. Показано количественную и качественную динамику становления ссудо-сберегательных и кредитных кооперативов.

Ключевые слова: кооперация, кооперативное движение, кредитная кооперация, ссудо-сберегательное товарищество, кредитный кооператив, Волинь.

Visyn V., Visyn O., Visyna T.

POLITICAL AND LEGAL FACTORS OF THE FUNCTIONING OF CREDIT COOPERATIVE INSTITUTIONS IN VOLYN PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY.

In the article the features of functioning of credit co-operative societies of the Volyn province are exposed in the second half of the ХІХ c. Terms which development of credit co-operation was in are reflected. The quantitative and high-quality dynamics of becoming of credit cooperative stores is rotined.

Key words: co-operation, co-operative motion, credit co-operation, credit cooperative store, Volyn.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Трансформація фінансово-кредитного сектору української економіки зумовлює необхідність ґрунтовного наукового дослідження досвіду кредитних кооперативних організацій. У минулому кредитна кооперація українських земель стала потужним фактором самозабезпечення населення потрібними фінансовими послугами. Відтак, виокремлення закономірних складових діяльності кооперативних кредитних установ Волині у другій половині ХІХ ст. є важливою науковою проблемою. Досконале її вивчення дозволить удосконалити роботу сучасних українських кредитних установ й уникнути минулих прорахунків.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Означена проблематика певною мірою розкрита у дослідженнях українських учених-кооператорів С. Гелея, М. Алімана, С. Злупка, Р. Пастушенка, А. Пантелеймоненка, В. Половця. Проте, розвиток кредитних кооперативних товариств на Волині в умовах Російської імперії сьогодні потребує детальнішого дослідження.

Цілі статті – висвітлити політико-правові чинники функціонування установ кредитної кооперації Волинської губернії у другій половині XIX ст. Для цього необхідно з'ясувати умови, в яких відбувалося становлення кредитної кооперації, виявити й проаналізувати кількісну та якісну динаміку розвитку ощадно-позичкових і кредитних товариств.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Населення Волині в умовах Російської імперії проблеми кредитування вирішували через Поземельний селянський банк, волосні або сільські банки, мирські капітали, а також місцеві приватні лихварські капітали. В модернізаційні пореформені десятиліття з'явилися кооперативні форми, які стали альтернативними до пануючої системи кредитно-фінансових відносин. В Правобережній Україні в 70–80-х роках XIX ст. виникли перші ощадно-позичкові товариства, статuti яких ґрунтувалися на принципах установ дрібного кредиту Німеччини, запропонованих у 1850-х роках Ф.Г.Шульце-Делічем. Дрібні власники, недостатньо фінансово самостійні для отримання кредиту в банку, створювали товариство на паях. Воно надавало своїм членам необхідну позику з власних коштів й, отриманих іншим чином кредитів. У 1885 р. вже діяло 12 таких кооперативів: 3 – у Волинській, 3 – в Подільській, та 6 – у Київській губерніях [1, арк. 3 зв.]. Першим ощадно-позичковим товариством Волині стало Домбровицьке (Рівненський повіт), створене у 1879 р. [2, арк. 37]. Діяльність цього регіонального товариства поширювалася на п'ять прилеглих волостей. Наступними стали Житомирське й Дубенське міські товариства, обороти яких у 1885 р. сягнули відповідно 50 тис. руб. й 3 тис. руб. [1, арк. 4–4 зв.]. Оборотні кошти ощадно-позичкових товариств формувалися з паїв, на які виплачувалися дивіденди. Розміри паїв, які можна було сплачувати одразу або частинами, були високими. Зокрема, у Житомирському товаристві вони сягали 100 руб. [2, арк. 159 зв., 164 зв., 180, 188 зв.]. Для селян це були надто великі суми, відтак відсоток членів з повними паями, був незначним. У члени кооперативу приймали на загальних зборах, на засіданнях правління або ради товариства. При здійсненні фінансових операцій кругова порука була основною формою відповідальності. Кредити під поручительство двох осіб видавалися на шість місяців з відстрочкою сплати, за потреби, до трьох місяців. Утворені на таких засадах позиково-ощадні товариства не були ефективними. До 1 січня 1896 р. у Волинській губернії попри затверджені шість статутів, діяльність розпочали лише два товариства – Житомирське та Домбровицьке [3, с. 16]. А в кінці 80-х років XIX ст. у розвитку кредитної кооперації Російської імперії розпочався занепад. У Волинській губернії до початку XX ст. не створили жодної кредитної кооперативної установи. Причини цього: нерозуміння населенням кооперативних принципів та ідей, низький освітній рівень й відсутність фахових керівників, дефіцит коштів, тотальний контроль місцевого самоврядування адміністрацією, відсутність законодавства, недовіра уряду до кооперативних організацій, забюрократизованість створення кредитних установ, непродумана політика Державного банку. У 1895 р. в «Положенні про установи дрібного кредиту» офіційно проголошена безстановість кредитних установ. Проте, фактично влада наполягала на їх становій та національній замкнутості. Генерал-губернатори перешкоджали участі поляків та євреїв в кредитних установах. Наприклад, через це у м. Купель Старокостянтинівського повіту [4, арк. 6–6 зв.], м. Житомирі [6, арк. 2] та м. Рівному [5, арк. 1 зв.] заборонили відкрити ощадно-позичкові кооперативи. Влада прагнула обмежити доступ торговців до кооперації й захистити людей від зловживань останніх. Однак, це лише спонукало торговців застосовувати недобросовісні операції: закупівлю неякісного дешевого товару й продаж його за завищеними цінами, обважування тощо.

На початку XX ст. відбулося стрімке піднесення кредитно-кооперативного руху. Воно зумовлено, насамперед, змінами правової бази (зразкові статuti земських кас дрібного кредиту, положення про установи дрібного кредиту 1895 р. й 1904 р., типові

статути кредитного та ощадно-позичкового товариств, прийнятих у 1905–1911 рр.). Залученню широких верств суспільства до сфери фінансово-кредитних відносин сприяла певна демократизація суспільства, поява надлишків грошей у селян (скасування викупних платежів у 1907 р.; скасування у 1905 р. обмеження участі євреїв в кредитних установах) [7, с. 186]. Певною мірою, піднесенню кредитної кооперації сприяло й розчарування наслідками революції, коли люди не отримали очікуваних додаткових земельних наділів й зрозуміли, що повинні облаштовувати своє життя самотужки. У 1906 р. під час обстеження економічного становища хуторів губернії Волинською губернською землевпорядною комісією було встановлено, що селяни потребують фінансової підтримки для розвитку сільськогосподарського виробництва. Відтак, було рекомендовано розширити мережу закладів дрібного кредиту та змінити умови їх функціонування, задля доступності кредитування населенню [8, с. 18, 35]. Цю ж думку підтвердили у 1908 р. Луцька і Володимир-Волинська міські, а також Новоград-Волинська й Ровенська повітові агрономічні наради. Кооперативні ідеї почало активно пропагувати й земство. Таким чином, нагальна потреба розбудови мережі кредитних установ зумовлювалася об'єктивними економічними обставинами розвитку господарства. Багатьох селян не задовольняли не вигідні умови кредитування лихварів (більше 50 %) та самі форми кредитування: застава надільної землі або продаж врожаю на не вигідних умовах [9, с. 36]. З плином часу члени товариств набували досвіду роботи. Якщо на початках в кооперативах домінували поміщики, то згодом провідниками стає чиновництво, сільська інтелігенція, духовенство, торгівці та селяни. Саме завдячуючи інтелігенції, земським інструкторам та інспекторам дрібного кредиту до сільських кредитних кооперативів вступали хлібороби й торгівці. Під впливом кооператорів-ентузіастів волинські селяни формували позитивне ставлення щодо кредитування й вчилися протистояти хибним уявленням щодо кредитної кооперації. Прикладом цього слугує діяльність чорносотенної політичної організації «Союз русского народа» (СРН) на Волині. З 1906 р. СРН почав відкривати кредитні установи й намагався навіть створити їх союз. В кооперативний рух губернії провідники російської православної церкви намагалися запровадити шовіністичні ідеї національного й релігійного протистояння. Наміри провідника «Почаевского союза учреждений мелкого кредита» архімандрита Віталія зводилися до накопичення вкладів (а фактично на діяльність СРН) з метою кредитування селян на викуп землі. Досвідчений юрист і кооператор Д. Маркович, в пресі критично оцінив діяльність цих установ «народного кредиту» як форму ошуканства. 8–10 грудня 1910 р. у м. Рівному Перший з'їзд представників кредитних товариств Волині розглянув питання розвитку кредитної кооперації й взаємин з почаївським «народним кредитом» [10, с. 4]. Кооператори Волині засудили й відкинули спроби підпорядкування кооперативів політичним впливам реакційного «Союзу русского народу», а також наміри релігійних діячів афілювання кооперативної ідеї для задоволення потреб й амбіцій церковних посадовців.

До розвитку кредитно-грошової кооперації Волині активно долучилися земства. Затверджений 14 червня 1906 р. примірний статут земських кас дрібного кредиту дозволив земствам засновувати власні кредитні установи. Їм дозволялося залучати грошові заощадження, надавати позики в основні й оборотні капітали кооперативів, здійснювати посередництво в розрахунках одноосібних позичальників. Перші земські каси почали виникти у другій половині 1907 р. 6 квітня 1910 р. відкрилася Волинська губернська земська каса дрібного кредиту. За рік вона контролювала 205 кредитних установ, а на 1.07.1914 р. – 448 кредитних і ощадно-позичкових товариств [11, арк. 1]. Волинська губернська каса дрібного кредиту готувала керівників товариств, надавала інструкторські консультації, проводила ревізії, забезпечувала кредитні та ощадно-позичкові товариства оборотними коштами тощо. У 1910 р. волинське земство створило організацію земських інструкторів, до якої початково увійшло чотири, а з 1912 р. – шість

інструкторів з дрібного кредиту. За перший рік роботи каси кількість кредитних товариств та членів у них зросла на третину, оборотні капітали – майже у два рази [12, с. 32]. Губернська каса надавала довгострокові кредити до трьох років під 8 %, а короткотермінові позики до року – під 7,5 % річних. По вкладам кооперативи начисляли 4–9 %, а каса – 4–6,5 % річних. Окрім грошового кредитування земські каси надавали «віїзні кредити», тобто давали у користування складські приміщення, сільськогосподарські машини та ін. Через земські склади здійснювалося посередництво з придбання мінеральних добрив, насіння, нових машин та кормів. Одноосібникам й кооперативним установам товари відпускалися у кредит попередніми замовленнями та дорученням під 2–5 % річних, мінеральні добрива й насіння під 2 % [13, арк. 1]. Поряд з Губернською земською касою на Волині працювали й повітові земські каси дрібного кредиту. Різниця між ними у тому, що перша кредитувала виключно кооперативи, а повітові каси ще й фізичних осіб. Земські каси дрібного кредиту зі власної ініціативи допомагали створювати кооперативні установи, координували їх діяльність, що значно прискорювало й спрощувало розбудову мережі нових товариств. У Волинській губернії зразковою була земська каса дрібного кредиту Володимир-Волинського повітового земства. Завдяки продуманій організаційно-економічній діяльності та солідній фінансовій базі (власний основний капітал 5 тис. руб., позика у державному банку 50 тис. руб. з коштів страхового капіталу й позика управління у справах дрібного кредиту 10 тис. руб.) каса за короткий час заснувала у повіті мережу кредитних й споживчих кооперативів [14]. Слід зазначити, що попри подібність послуг, які надавали ощадно-позичкові й кредитні товариства, земські каси дрібного кредиту конкуренції між ними не було. Не було перетікання коштів з каси у кооперативи й навпаки. Крім того, за відсутності союзних об'єднань кредитної кооперації, губернська та повітові земські каси спочатку виконували деякі їх функції. В програмах діяльності земських установ містилося положення про сприяння організації районних союзів кредитної кооперації, а також про здійснення ними культурно-освітньої й пропагандистської роботи [11, арк. 3]. Інструктори земств поширювали кооперативну літературу, організували різноманітні курси з рахівництва та кооперації членам ощадно-позичкових та кредитних товариств. Зокрема, впродовж 1909 – 1910 рр. подібні курси діяли у м. Рівному [15, с. 5]. Протягом 1911 р. кредитних установах Житомира, Ізяслава, Кременця Губернська земська каса проводила 10-денні курси, на яких розглядалися: принципи кредитної кооперації, коротка історія кооперації, теорію і практику рахівництва, зміст статутів кредитних і ощадно-позичкових товариств, плани кооперативних товариств, пояснення до постановки ощадних, вкладних і посередницьких операцій з практичними заняттями. У 1912 р. аналогічні курси улаштували у Луцьку та Старокостянтинові. Волинська губернська земська каса підвищувала рівень кваліфікації своїх інструкторів, щорічно відряджаючи їх на півторамісячні кооперативні курси до Московського Народного університету імені А. Шанявського [16, с. 47,51].

Висновки. Таким чином, на початку ХХ ст. завдяки вказаним політико-правовим чинникам кооперативні форми господарювання охопили широкі верстви населення. Особливо зросла кількість кредитних кооперативних установ в Наддніпрянській Україні. У 1900 р. було 126 ощадно-позичкових та 12 кредитних товариств, у 1904 р. їх кількість зросла, відповідно, до 138 і 85, у 1913 р. – 599 і 1643. За 13 років число кооперативів зросло у 16,2 рази й напередодні Першої світової війни охопили біля 60 % селянських господарств українських губерній. Мережа кредитної кооперації забезпечувала населення широким спектром фінансово-кредитних операцій за вигідною відсотковою ставкою, а відтак задовольняла виробничі потреби селян зі придбання сільськогосподарського реманенту, худоби, купівлі й оренди землі, будівництва споруд тощо [17, с. 196].

Список бібліографічного опису:

1. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442. Оп. 618. Спр. 128. 16 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 243. 270 арк.
3. Двадцать первый отчет о ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. / Изд. под. ред. СПб. отд. комитета. СПб., 1896. С. 16.
4. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 215. 7 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 535. Спр. 327. 3 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 632. Спр. 176. 2 арк.
7. Корелин А. П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт. *Отечественная история*. 1996. № 2. С. 180–189.
8. Журнал особого агрономического совещания при Волынской губернской землеустроительной комиссии 7-го марта 1909 г. Житомир : Губернское статистическое издание, 1909. 56 с.
9. Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. № 1. Житомир: Издание Волынской губернской управы по делам земского хозяйства. Электрическая типография товарищества Н. А. Бредович, 1910. 68 с.
10. Х. Б. Впечатления от съезда представителей учр-ний м. к. в г. Ровно. *Слотчина*. 1911. №1.
11. *Держархів Житомирської обл.* (Державний архів Житомирської області). Ф. 192. Оп. 1. Спр. 324. 3 арк.
12. Доклад № 187 О содействии кредитной кооперации. *Доклады Волынскому Губернскому Земскому собранию 11 очередной сессии. По Губернской Земской кассе мелкого кредита. С № 185-198, 225 и 242*. Житомир : Электрическая типография «Работник», 1913. С. 31–35.
13. *Держархів Житомирської обл.* Ф. 183. Оп. 1. Спр. 1204. 2 арк.
14. *Муравейник – Комашня (Київ)*. 1914. № 5. С. 84.
15. N.N. Счетоводные курсы в г. Ровно для служащих в кредитных сплотах. *ХУМК*. 1910. № 3. С. 5.
16. Доклад № 190 О научных командировках инструкторов кооперации. *Доклады Волынскому Губернскому Земскому собранию 11 очередной сессии. По Губернской Земской кассе мелкого кредита. С № 185-198, 225 и 242*. Житомир : Электрическая типография «Работник», 1913. С. 47–52.
17. Фареній І. А. Кредитні кооперативи Наддніпрянської України на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*: Зб. наук. пр. Вип. ІХ / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Рент (голова) та ін. К., 2005. С. 193–201.

References:

1. Fund 442. Description 618. Case 128. Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
2. Fund 442. Description 614. Case 243. Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
3. Dvadczat pervyj otchet o ssudo-sberegatelnykh i promyshlennykh tovarishhestvakh. [Twenty-first report on savings and industrial partnerships] (1896). / Ed. under. ed. SPb. Dep. committee. St. Petersburg.
4. Fund 442. Description 614. Case 215. Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
5. Fund 442. Description 535. Case 327. Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
6. Fund 442. Description 632. Case 176. Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
7. Korelin A.P. (1996). Kooperativnoe zakonodatelstvo v Rossii i zapadnyj opyt. [Cooperative legislation in Russia and Western experience]. *Otechestvennaya istoriya – National history*, 2, 180–189 [in Russian].
8. Zhurnal osobogo agronomicheskogo soveshchaniya pri Volynskoj gubernskoj zemleustroitel'noj komissii 7-go marta 1909 g. [Journal of the Special Agronomic Conference at the Volyn Provincial Land Management Commission on March 7, 1909.] (1909). Zhytomyr: Provincial statistical publication, 56 p. [in Ukrainian].
9. Selskokhozyajstvennaya khronika Volynskoj gubernii. № 1. [Agricultural chronicle of the Volyn province. No. 1.] (1910). Zhytomyr: Publication of the Volyn Provincial Council for Zemstvo Economy. Electric Printing House of the Partnership N. A. Bredovich, 68 p. [in Ukrainian].
10. Kh. B. Vpechatleniya ot sezda predstavitelej uchr-nij m. k. v g. Rovno. [Kh.B. Impressions from the sezds of representatives of m.c. institutions in the city of Rivne]. (1911). *Splotchina – Rally*, 1 [in Ukrainian].
11. Fund 192. Description 1. Case 324. State archive of Zhytomyr region. Zhytomyr [in Ukrainian].
12. Doklad № 187 O sodejstvii kreditnoj kooperaczii. [Report No. 187 On the Promotion of Credit Cooperation.] (1913). *Reports to the Volyn Provincial Zemsky Assembly 11th regular session. According to the Provincial Zemsky treasury of small loans. With No. 185-198, 225 and 242*. Zhytomyr: Electric printing house "Worker", S. 31–35 [in Ukrainian].
13. Fund 183. Description 1. Case 1204. State archive of Zhytomyr region. Zhytomyr [in Ukrainian].
14. *Muravejnik-Komashnya (Kyiv) – Anthill-Komashnya (Kyiv)*. (1914), 5, 84 [in Ukrainian].
15. N.N. Schetovodnye kursy v g. Rovno dlya sluzhashchikh v kreditnykh splotakh. [N.N. Accounting courses in Rivne for employees in credit rafts]. (1910). *KhUMK – HUMK*, 3, 5 [in Ukrainian].
16. Doklad № 190 O nauchnykh komandirovkakh instruktorov kooperaczii. [Report No. 190 On the scientific missions of co-operation instructors.] (1913). *Reports to the Volyn Provincial Zemsky Assembly 11th regular session. According to the Provincial Zemsky treasury of small loans. With the number 185-198, 225 and 242*. Zhytomyr: Electric printing house "Worker", S. 47-52 [in Ukrainian].
17. Farenii I. (2005). Kredytne kooperatyvy Naddnyprianskoi Ukrainy na pochatku XX st. [Credit cooperatives of the Dnieper Ukraine at the beginning of XX century]. *Problemy istorii Ukrainy ХІХ – pochatku ХХ st. – Problems of the History of Ukraine of the 19th – beginning of the 20th centuries*. Collection of scientific works. IX / NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine; Editorial: OP Rerent (chairman) and others. (Vols IX), (pp. 193–201). Kyiv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.36910/6775-2308-8559-2020-1-2>